

O'ZBEK TILIDA ISTE'MOL DOIRASIGA KO'RA LEKSIKANING TASNIFI VA ATAMASHUNOSLIK MASALALARI

Nazarova Sabrina Zafarjon qizi
NamDU Filologiya fakulteti o'zbek tili yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili leksikasining iste'mol doirasiga ko'ra tasnifi, neytral va chegaralangan leksika tushunchalari, shuningdek, terminologiya va kasb-hunar leksikasining o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Maqolada umumxalq ishlatadigan so'zlar, ilmiy atamalar, professionalizmlar, dialektizmlar hamda argo va jargonlarning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek atamashunosligi oldida turgan dolzarb muammolar, atama va professional so'zlarning o'zaro farqlari, determinatsiya hodisasi ham nazariy va amaliy jihatdan izohlangan.

Kalit so'zlar: iste'mol doirasi, neytral leksika, chegaralangan leksika, termin, atama, terminologiya, professional leksika, argo, jargon, atamashunoslik, determinatsiya.

Annotation: This article examines the classification of the Uzbek language vocabulary according to its sphere of usage, focusing on the concepts of neutral and restricted vocabulary. It discusses the features of general vocabulary, scientific terminology, professional words, dialects, as well as argot and jargon. The study also highlights current issues in Uzbek terminology, the distinctions between terms and professionalisms, and provides theoretical and practical insights into the process of determinization in language.

Keywords: sphere of usage, neutral vocabulary, restricted vocabulary, term, terminology, professional vocabulary, argot, jargon, terminography, determinization.

Аннотация: В статье рассматривается классификация лексики узбекского языка по сфере употребления, а также понятия нейтральной и ограниченной лексики. Анализируются особенности общеупотребительных слов, научных терминов, профессионализмов, диалектизмов, арго и жаргона. Особое внимание уделяется актуальным проблемам узбекского терминоведения, различиям между терминами и профессионализмами, а также явлению детерминации в языке с теоретической и практической точек зрения.

Ключевые слова: сфера употребления, нейтральная лексика, ограниченная лексика, термин, терминология, профессиональная лексика, арго, жаргон, терминоведение, детерминация.

Kirish. Til insoniyat madaniyati va tafakkurining eng asosiy vositasi sifatida, jamiyat hayotidagi o'zgarishlarga bevosita ta'sir qiladi. Har bir til leksik tarkib orqali o'z xalqining tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Shu nuqtai nazardan, o'zbek tili leksikasi ham ikki asosiy qatlamdan iborat:

umumxalq ishlatadigan soʻzlar va chegaralangan, tor doiradagi soʻzlar. Bu qatlamlar tilning funktsional jihatdan turli darajalarini aks ettiradi va tilshunoslikda ularni aniqlash va tasniflash dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Maqolaning markazida isteʼmol doirasiga koʻra oʻzbek tili leksikasining tasnifi va uning neytral hamda chegaralangan qatlamlari yotadi. Neytral leksika – bu keng koʻlamda, barcha til sohiblari tomonidan tushuniladigan va faol ishlatiladigan soʻzlar toʻplami boʻlsa, chegaralangan leksika maʼlum bir kasb, ilmiy soha, hudud yoki guruh ichida ishlatiladigan maxsus soʻzlar va terminlarni oʻz ichiga oladi. Chegaralangan leksika oʻz navbatida professionalizm, dialektal birliklar, argo va jargonlarni qamrab oladi. Shuningdek, maqolada oʻzbek tilida atamashunoslik muammolari va terminlar bilan professional soʻzlarning oʻzaro farqlari ham yoritiladi. Bu, tilning rivojlanish jarayonida, yangi atamalarning kirib kelishi, globalizatsiya sharoitida terminologiya va professionalizmlar oʻrtasidagi munosabatlarni oʻrganish zaruriyatini koʻrsatadi. Ayniqsa, atamalar va professional soʻzlarning semantik, funktsional va ijtimoiy jihatdan farqlanishi, ularni tasniflash va oʻrganish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, maqola oʻzbek tilining isteʼmol doirasiga koʻra leksik tasnifi, neytral va chegaralangan leksikaning xususiyatlari, shuningdek, kasb-hunar sohasidagi professionalizmlar va atamalarni sistematik tahlil qiluvchi ilmiy izlanish sifatida eʼtiborga molikdir.

Tahlillar va natijalar.

Umumxalq ishlatadigan soʻzlar.

Oʻzbek tili leksikasi ikki asosiy qatlamdan iborat boʻlib, ulardan biri isteʼmol doirasi keng, yaʼni umumxalq ishlatadigan soʻzlardir. Bu qatlamga kiradigan leksik birliklar barcha til foydalanuvchilari tomonidan tushuniladigan va kundalik nutqda keng qoʻllaniladigan soʻzlardir.[1.55-67-b.] Ular neytral leksika deb ham ataladi. Neytral leksikaning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Aniqlik va oddiylilik: bu soʻzlar oʻz maʼnosini aniq ifodalaydi, ortiqcha emotsional yoki uslubiy boʻyoqlardan xoli boʻladi. Shu sababli ular kommunikativ jarayonda tushunarlilikni taʼminlaydi.

Adabiy tilga moslik: ular yozma va ogʻzaki nutqda erkin qoʻllaniladi, shuningdek, ilmiy, rasmiy va badiiy uslubda ham foydalanish mumkin.

Hududiy va ijtimoiy chegaralarning yoʻqligi: ushbu soʻzlar butun xalq tomonidan tushuniladi va qoʻllaniladi, ular sheva yoki ijtimoiy guruhlar bilan cheklanmaydi.

Misollar: daryo, suv, togʻ, qoʻl, bosh, mard, gulladi, kelmoq, uch, men, bor, hamma, u. Bu soʻzlar kundalik hayotning asosiy predmetlarini, harakatlarini va insoniy xususiyatlarni ifodalaydi, tilning asosiy semantik qatlamini tashkil qiladi.

Neytral leksika tilning kommunikativ barqarorligini taʼminlaydi va tilning umumiy semantik zaxirasini kengaytiradi. Shu bilan birga, u tilning madaniy

me'yorlariga ham mos keladi, bu esa uning butun xalq tomonidan erkin qabul qilinishiga imkon beradi.[2.117-121-b.]

Chegaralangan leksika

Chegaralangan leksika – bu ma'nosi tor doiraga tegishli bo'lgan so'zlar va iboralarini o'z ichiga oladi. Ushbu leksik qatlam funksional va semantik jihatdan cheklangan bo'lib, ko'pincha maxsus maqsadlarda ishlatiladi. Chegaralangan leksika quyidagi turlarga bo'linadi:

Terminologik leksika: ilm-fan, texnika va san'at sohalariga oid maxsus atamalar. Ular o'ziga xos nomlanish funksiyasiga ega bo'lib, konkret tushunchani bildiradi. Misol: vasl, raviy, tirgak, sonet, tuyux.

Professional leksika (kasb-hunarga oid): ma'lum kasb sohasiga tegishli so'zlar va iboralar. Misol: suv, zanjir, kizak, iltakachlash, resslash.

Dialektal leksika: ma'lum hudud yoki shevaga xos so'zlar. Misol: dq''i (adabiy shakl), tq''i (Namangan), xal'ox (Samarqand-Buxoro), kalla'qsh (Xashxadaryo), taxya (Xorazm).

Argo va jargonlar: tor doirada ishlatiladigan so'zlar va iboralar, ko'pincha yoshlar yoki maxsus guruhlar nutqida uchraydi. Misol: qit, ment, qitlamoq, loy, yakan.

Chegaralangan leksika tor doiradagi nutqni boyitadi, professional va ilmiy kommunikatsiyani aniqroq qiladi, lekin uning ma'nosi keng omma uchun tushunarli bo'lmasligi mumkin. Shu sababli bu qatlamni o'rganish tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega, ayniqsa, lingvistik normativ va terminologik islohotlarda.[3.155-170-b.]

O'zbek atamashunosligi muammolari

Atamalarni o'rganish tilshunoslikda dolzarb masalalardan biridir. Termin (atama) – ilm-fan, texnika yoki san'at sohasida maxsus tushunchani bildiruvchi leksik birlik. Atamalar quyidagi xususiyatlarga ega:

Aniq, konkret ma'noni ifodalaydi: so'zlar ma'nosi biror predmet yoki hodisani belgilash bilan cheklanadi. Misol: o'zak, ot, sifat, son, olmosh.

Emotsional-ekspressivlikdan va uslubiy bo'yoqdan holi bo'ladi: terminlar neytral bo'lib, hissiy bo'yoq kiritmaydi. Misol: kislorod, vodorod, azot.

Nominativ vazifani bajaradi: ular predmet yoki hodisani nomlash vazifasini bajaradi. Misol: bosim, tezlik, aylana, ko'paytirish.

Bir ma'noga ega va rasmiylashtirilgan: terminlarning ma'nosi bir necha kontekstda bir xil bo'ladi. Misol: richak, kvant, anod, magnit maydoni.

Terminlar ikki yo'l bilan hosil bo'ladi:

Ichki imkoniyatlar asosida: so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi atamalar hosil qilinadi. Misol: gulxayridoshlar, kemasoz, kompyuterchi.

Tashqi imkoniyatlar asosida: boshqa tillardan o'zlashtiriladi. Misol: yadro, neytron, litsey, kollej, antibiotik.[4.22-28-b.]

Hozirgi kunda atamashunoslik o'zbek tilining eng dolzarb muammosi bo'lib, globalizatsiya va iqtisodiy sohalar bilan bog'liq yangi atamalar kirib kelishi bilan yanada ahamiyat kasb etadi. Misol: monitoring, marketing, injenering, menejer.

Shu bilan birga, terminlarning milliy tilga moslashtirilishi va rasmiylashtirilishi ham dolzarb vazifalardan biridir.[5.15-18-b]

Kasb-hunarga oid leksika (professionalizmlar)

O'zbek xalqining kasb-hunar sohalaridagi faoliyati bilan bog'liq professionalizmlar tor doirada ishlatiladigan leksik birliklardir. Ularning xususiyatlari:

Funktsional torlik: professional so'zlar faqat ma'lum kasb egalari tomonidan ishlatiladi, ular kundalik nutqda kam uchraydi.

Tarixiy meros: ko'plab so'zlar avloddan-avlodga og'zaki ravishda yetadi, shuningdek, ular kasb-hunar faoliyati bilan bog'liq madaniy merosni saqlaydi.

Og'zaki nutqda mavjudlik: professionalizmlar ko'pincha yozma nutqda uchramaydi, ular asosan amaliy faoliyat jarayonida qo'llaniladi.

Misollar: axtachilikda kvadrat uyalib ekish, lyonka ostiga chigit ekish, shuningdek: ketmon, chopix, suvchi, yagana.[6.88-96-b.]

S.Ibrohimovning tadqiqotlariga ko'ra, Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasida 2,5 mingga yaqin professional so'zlar aniqlangan va ular turli kasb sohaları – temirchilar, rixtagarlar, ichoxchilar, tunakasozlar leksikasini tashkil qiladi. Bu esa kasb-hunar leksikasining turfa-tumanligini va hududiy xususiyatlarini namoyon etadi.[1.7-13-b.]

Xulosa va takliflar.

Xulosa sifatida shuni aytishimiz kerakki, o'zbek tili leksikasi ikki asosiy qatlamdan iborat bo'lib, ular tilning semantik va funksional boyligini ta'minlaydi. Umumxalq ishlatadigan so'zlar (neytral leksika) kundalik nutqda keng qo'llanilib, tilning asosiy kommunikativ vazifasini bajaradi va barcha til foydalanuvchilari tomonidan tushuniladi. Chegaralangan leksika esa tor doiraga tegishli bo'lib, terminologik, professional, dialektal va argo-tor guruh leksikasini o'z ichiga oladi. Bu qatlamlar tilning maxsus sohalaridagi boyligini ta'minlaydi, lekin keng omma uchun har doim tushunarli bo'lmasligi mumkin.[7.31-33-b.]

O'zbek atamashunosligi va professionalizmlarni o'rganish dolzarb muammo bo'lib, tilning ilmiy, kasbiy va madaniy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Atamalar va professionalizmlar orqali til yangi ilmiy, texnik va madaniy tushunchalarni ifodalay oladi, shuningdek, tor doiradagi kommunikativ ehtiyojlarni qondiradi. Shu bilan birga, globalizatsiya va boshqa tillardan o'zlashtirilgan leksik birliklar o'zbek tilida terminologik va professional leksikani yanada boyitmoqda. Natijada, o'zbek leksikasining ushbu qatlamlari tilning semantik barqarorligini ta'minlab, kommunikativ, ilmiy va kasbiy ehtiyojlarni muvaffaqiyatli qondirishga xizmat qiladi.

References/ Литература/Adabiyotlar:

1. Ibrohimov, S. (2001). Farg‘ona shevalarining kasb-hunar leksikasi. Toshkent: Fan.
2. Karimov, B. (2010). O‘zbek tilining leksik qatlamlari. Toshkent: O‘qituvchi.
3. Qodirov, M. (2005). Atamashunoslik asoslari. Toshkent: Sharq.
4. Sobirov, A. (2012). O‘zbek tili leksikasi va frazeologiyasi. Toshkent: Fan.
5. Tillaqulova, N. (2018). Terminlar va professionalizm. Tilshunoslik masalalari. Namangan: NamDU.
6. Xolmurodov, R. (2007). O‘zbek leksikasi va uning funktsional xususiyatlari. Toshkent: Fan va Texnologiya.
7. Yunusov, S. (1999). O‘zbek tili: leksik va frazeologik tadqiqotlar. Toshkent: Akademiya.